

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

Історичний факультет
Кафедра історії та археології

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної
роботи О. А. Кузнецова

«27 серпня» 2019 р.

**РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
СТЕПОВЕ ПОБУЖЖЯ В ДОБУ БРОНЗИ**

Ступінь магістра
Галузь знань: 03 Гуманітарні науки
Спеціальність: 032 Історія та археологія
Освітня програма: Археологія

Розробник: Горбенко Кирило Володимирович, старший викладач
кафедри історії та археології _____ (Горбенко К.В.)

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри історії та археології

Протокол № 1 від «27» серпня 2019 р.

Завідувач кафедри історії та археології _____ (Рижева Н. О.)

«27» серпня 2019 р.

1 Опис навчальної дисципліни

Найменування показників		Галузь знань, спеціальність, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни	
			Денна форма навчання	Заочна форма навчання
Кількість кредитів – 4		Галузь знань 03 Гуманітарні науки	Вибіркова	
		Спеціальність 032 Історія та археологія	Рік підготовки	
Загальна кількість годин –120		Освітня програма: Археологія	Другий	Другий
			Семестр	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 0,9 самостійної роботи студента – 10 Тижневих годин для заочної форми навчання: аудиторних – 0,4 самостійної роботи студента – 10,5		Ступінь:Магістр	III	III
			Лекції	
			Семінарські	
			10	4
			Самостійна робота	
			110	116
			Вид контролю: залік	

Мова навчання – українська.

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для денної форми навчання – 120 год.: 10 год. – аудиторні заняття, 110 год. – самостійна робота (8 % / 92%).

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для заочної форми навчання – 120 год.: 4 год. – аудиторні заняття, 116 год. – самостійна робота (3 % / 97%).

2 Мета та завдання навчальної дисципліни

1.1 Мета: формування у студентів уяви про розвиток регіону Степового Побужжя в добу бронзового віку, культурних районів, зміни політичних кордонів, етнічних меж, мережі поселень, торгових шляхів і т.п.

1.2 Завдання:

- ознайомити студентів з основними методами та джерелами історико-географічного дослідження;
- дати студентам уяву про культурно-історичний розвиток регіону Степового Побужжя в добу бронзи;
- розкрити характер розташування археологічних пам'яток регіону;
- дати студентам певні теоретичні знання, що зробили б можливим самостійний аналіз явищ історичних, пов'язаних з географічними факторами;
- сформувати основні історико-географічні поняття та вміння їх застосовувати;
- виробити навички самостійного картографування історичних подій та періодів.

Передумови для вивчення дисципліни: «Археологія та основи антропології», «Історія стародавнього світу», «Історія України (давня та середньовічна)», «Історичне краєзнавство», «Спеціальні історичні дисципліни», «Джерелознавство», «Історична географія».

Навчальна дисципліна складається з **4-х кредитів**

Очікувані результати навчання:

Здатність запам'ятовувати або відтворювати:

глибокі знання в межах спеціалізації з позначенням новацій останнього часу;
специфіку розвитку історичного пізнання в конкретні історіографічні періоди, в тому числі й на сучасному етапі;
професійні норми в галузі історії та археології;
основні етапи наукового пошуку в галузі історії та археології та завдання кожного з них;
теорію й практики критичного осмислення уявлень про минуле у суспільстві, правила побудови наукових гіпотез.

Здатність розуміти та інтерпретувати:

основні теоретичні та методологічні проблеми сучасної археологічної науки;
шляхи формування репрезентативної джерельної бази при розробці певної наукової проблематики;
зв'язок та різницю між історичними фактами у джерелі та історіографічними фактами у науковій літературі;
вибір методології та методів при здійсненні власного дослідження;
вузлові наукові проблеми, зв'язок між гіпотезою та методом, логічні наслідки певного припущення, зіставлення його з відомими теоретичними побудовами.

Здатність використовувати вивчений матеріал в нових ситуаціях:

пояснювати взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, оцінювати альтернативні варіанти інтерпретації основних тенденцій та особливостей історичного розвитку людства у певні історичні періоди;
аналізувати взаємозв'язки між позицією професійного історика та пануючими у суспільстві поглядами на минуле;
демонструвати навички професійного спілкування з використанням іноземної мови;
виявляти ініціативу, яка спрямована на збереження та управління культурною спадщиною;
брати участь у здійсненні реальних дослідницьких проектів;

Здатність розбивати інформацію на відповідні компоненти і розуміти їх взаємозв'язок:

аналізувати явища та процеси світової історії з урахуванням сучасних теорій суспільного розвитку;
визначати інформаційний потенціал конкретних археологічних джерел при вирішенні певної наукової проблеми;

здійснювати експертизу пам'яток матеріальної та духовної культури, в тому числі з метою їх подальшого використання в сфері туризму та рекреації.

Здатність поєднувати частини разом, щоби одержати ціле з новою системною властивістю:

визначати соціальні функції історика в нових умовах;

встановлювати ефективну комунікацію з представниками інших гуманітарних та природничих наук;

обґрунтувати наукову новизну власного дослідження з урахуванням сучасних наукових досягнень;

розширювати джерельну базу за рахунок введення до наукового обігу архівних джерел, опрацювання фондів музеїв, участі у наукових експедиціях, шляхом створення нових джерел (усна історія та ін.).

Здатність оцінювати важливість матеріалу для конкретної цілі:

критично оцінювати ступінь розробленості дослідницької проблеми та отриманих результатів фахівцями;

визначати вплив на хід та результати дослідження традицій певних наукових шкіл;

узагальнювати результати власного дослідження;

аргументувати зв'язок теми обраного наукового проекту з пріоритетними напрямками розвитку світової науки; рекомендувати шляхи продовження власного дослідження

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студент оволодіває такими **компетентностями:**

I. Загальнопредметні:

Соціально-особистісні компетенції:

- здатність до навчання впродовж життя;
- здатність до критики й самокритики;
- креативність, здатність до системного мислення;
- адаптивність і комунікабельність;
- наполегливість у досягненні мети;
- турбота про якість виконуваної роботи;
- толерантність;

Загальнонаукові компетенції:

- базові знання фундаментальних наук, в обсязі, необхідному для освоєння загально-професійних дисциплін;
- базові знання в галузі, необхідні для освоєння загально-професійних дисциплін

Інструментальні компетенції:

- здатність до письмової й усної комунікації рідною мовою;
- знання іншої мови (мов);
- навички роботи з комп'ютером;
- навички управління інформацією;
- дослідницькі навички.

II. Фахові:

Загально-професійні компетенції:

- уміння використовувати повний спектр наукових методик для вироблення інноваційного знання в галузі
- здатність використовувати здобутки сучасної історіософії та історіографії для формування наукового розуміння минулого людства
- здатність отримати історичне знання з археологічних джерел
- здатність відрізнити наукові концепції від квазінаукових фантазій сучасних міфотворців
- вміння орієнтуватися в теоретичних концепціях сучасної археології
- здатність формулювати наукову проблему і знаходити шляхи її вирішення
- уміння використовувати сучасні конструкти вітчизняних та зарубіжних авторів
- здатність використовувати сучасні методи усного викладу матеріалу та роботи з текстом у навчальному процесі

Спеціально-професійні компетенції:

- володіти навичками історизації археологічного матеріалу
- здатність враховувати сучасні історіософські інтерпретації (теорії постмодернізму, дискурсу і деконструкції) у переосмисленні ролі і місця археологічних та історичних знань у суспільстві.

3 Програма навчальної дисципліни

Кредит 1. Археологічні пам'ятки бронзового віку (історія досліджень та основні типи пам'яток)

Тема 1. Історія досліджень пам'яток

Бронзовий вік на території нашого краю тривав понад тисячу років, приблизно від XX до X ст. до н. е. Свою назву епоха отримала від найменування першого штучного металу бронзи (сплав міді з оловом, рідше, зі свинцем або миш'яком), вироби з якого в цей час стають найбільш поширеними. Розвиток металургії бронзи і поява внаслідок цього значної кількості металевих знарядь праці сприяли стрімкому розвитку всього господарства, зростанню продуктивності праці в землеробстві, скотарстві, ремеслах, деревообробці, а також в домобудівництві.

Епоха бронзового віку стала за багатьма ознаками переломною для племен Степового Побужжя розвиток комплексного господарства з коливанням в різні періоди питомої ваги землеробства та скотарства, металургії, зростання чисельності населення та тривалості життя, поступове розшарування між різними верствами суспільства, зміцнення інституту вождів, зміна релігійних та ідеологічних уявлень.

Археологічне вивчення території Надчорномор'я починається у XIX ст. Вчені-мандрівники з різних європейських країн, відкривали під час своїх подорожей археологічні скарби півдня України. Іноземних та вітчизняних дослідників цікавили рештки поселень стародавніх греків і римлян, розташовані на північному узбережжі Чорного моря, в тому числі, античного поселення Ольвії та її околиць.

Перше завдання, яке ставили перед собою вчені-мандрівники – з'ясувати, де саме знаходяться давньогрецькі колонії. Це питання намагався розв'язати і німецький академік Петро Симон Паллас. *П.С.Паллас вперше довів, що рештки стародавнього міста, на руїнах котрого він побував під час своєї подорожі до Північного Причорномор'я - це давньогрецька Ольвія.*

У 1848 р. граф О.С. Уваров провів перші археологічні розкопки в Ольвії. Ці та наступні дослідження на місці давнього грецького міста і його сільської округи відкрили нам фортеці, храми з мармуровими колонами, будинки, садиби і безліч привізних речей з Греції та Малої Азії.

Поступово, пам'ятки археології, що знаходили на території нашого краю, почали цікавити не лише іноземців, а й вітчизняних дослідників. Один із діячів Одеського товариства історії та старожитностей В.М. Ястребов звернув увагу на те, що на теренах Нижнього Побужжя окрім давньогрецьких є багато інших цікавих археологічних пам'яток. Розпочавши їх вивчення, він став першим науковцем, який дослідив старожитності періоду кам'яного віку, епохи міді, бронзи та заліза на території нашого краю.

Археологія початку XX ст. виявляється тісно пов'язаною з краєзнавством. По всій країні створюється низка краєзнавчих музеїв і товариств. З відкриттям 15 грудня 1913 року Миколаївського міського природно-історичного музею (сьогодні це Миколаївський обласний краєзнавчий музей) археологічне вивчення нашого краю значно поживало. Найбільшу кількість матеріалу до колекції музею здобував співробітник, а згодом директор музею Ф.Т. Камінський. Вчений чимало зробив для розвитку археологічних досліджень на Миколаївщині, співпрацював з видатними вітчизняними археологами: Б.В.Фармаковським, Д.І.Яворницьким, Л.М.Славиним, В.І. Гошкевичем. Започаткував Миколаївську наукову археологічну школу. Ф.Т. Камінський вперше на загальнодержавному законодавчому рівні підняв питання про охорону залишків давньогрецького міста Ольвії. Паралельно з цим науковцю вдалося дослідити територію теперішнього Миколаївського району і виявити тут ряд поселень бронзової доби. У межах сучасного міста Миколаєва, на території Яхт-клубу відкрити і дослідити пам'ятку, що належить до катакомбної культури. Комплексно дослідити Ольвійську хору, розташовану на території міста Миколаєва та поза її межами. Відкрити нові рештки поселень і

городищ: біля Широкої балки, Сіверського маяка, поблизу селищ: Кисляківка, Єфимівка (тепер с. Лимани), Скельки, Лупарева, Олександрівки, Бубликової балки (колишній хутір Пижа), мисів: Пугача, Семенів Ріг, Станіслав. На правобережжі Бузького лиману пам'ятки античного часу було відкрито або перевірено біля селищ: Варварівка, Велика Корениха, Мала Корениха, Нова та Стара Богданівка, Аджиголу, Сари-Комиші, Козирки, Катиліна, маяка Дідова Хата, хуторів: Топчія (Радсад) та Чортуватого. Ф.Т.Камінський склав першу археологічну карту нашого краю з населеними пунктами, біля яких було виявлено й попередньо обстежено пам'ятки античності.

Одним із найбільш значимих відкриттів Ф.Т.Камінського, як археолога, є початок дослідження укріпленого поселення доби пізньої бронзи «Дикий Сад» у Миколаєві, яке в сучасній вітчизняній археології назване однією з найвидатніших пам'яток регіону. Завдяки діяльності краєзнавчого товариства, створеного при Миколаївському історико-археологічному музеї та відкриттю у 1913 році Миколаївського учительського інституту (сьогодні це Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського), в Миколаєві формується свій власний науковий археологічний центр по вивченню стародавніх археологічних пам'яток.

Перша половина ХХ ст. ознаменувалась новими археологічними дослідженнями старожитностей Степового Побужжя, найвизначніші відкриття з яких та їх наступна публікація, належать авторству: Б. Фармаковського, М. Болтенко, Ф. Козубовського, Д.Яворницького, Ф. Камінського, М. Лагути, А. Добровольського, Г. Скадовського, Г. Крисіна, В. Гошкевича, І. Фабріціус, С. Дложевського, П. Харламповича та ін.

З середини ХХ ст. нова плеяда видатних археологів та істориків займалась проблемами вивчення соціокультурного розвитку Степового Побужжя, таких як: Е.°Симонович, Л.Славін, В. Станко, В. Нікітін, Ю. Гребенніков, С. Крижицький, С. Буйських, В. Крапивіної, М.°Отрешко, А. Дзиговський, О. Симоненко, Г. Ковпаненко, Б. Магомедов та інших.

В цей період археологічна наука в Україні починає бурхливо розвиватись. Вчені активно обмінюються знаннями з різних галузей археології, передають їх та своїм учням. Багато співпрацював із Ф.Т.Камінським та В.Н.Станко— миколаївський археолог, викладач Миколаївського педагогічного інституту імені В.Г. Белінського (сьогодні це Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського), старший науковий співробітник Миколаївського обласного краєзнавчого музею В.І.Нікітін. Вчений розкопав та дослідив низку курганів, поселення доби ранньої бронзи поблизу с.Матвіївка, декілька литовок того ж часу на території Нижнього Поінгулля та Побужжя та багато інших пам'яток в різних районах Миколаївщини. В цей період до роботи по вивченню старожитностей нашої області підключився колега В.І.Нікітіна по викладацькій справі І.О.Смирнов. Під керівництвом науковця основою археологічних досліджень оволоділи відомі сьогодні археологи Миколаївщини. Предметом археологічного інтересу І.О.Смирнова стали пам'ятки кочового населення, від печенігів до ногайців, їх місце та роль в історії нашого краю в добу середньовіччя.

Найчисленнішим видом археологічних пам'яток на території області є кургани. Їх дослідженням займався інший відомий миколаївський археолог Ю.С.Гребенніков. Археолог дослідив пам'ятки IX – III ст. до н.е., розташовані в степовій зоні басейну Південного Бугу та Інгульця, в районах, що оточують ольвійський поліс. Він провів розкопки понад 300 підкурганних поховань, дав характеристику поховального обряду і матеріальної культури кіммерійців та скіфів, що колись мешкали на території нашого краю. Підняв питання про взаємовідносини степового населення з мешканцями ольвійської держави. Ю.С.Гребенніков продовжив справу Ф.Т.Камінського в дослідженні решток городища періоду фінальної бронзи «Дикий Сад» на території міста Миколаєва та проведенні тут перших повномасштабних розкопок. Ю.С.Гребенніков довів, що поселення «Дикий Сад» відноситься до білозерської археологічної культури.

Із здобуття Україною незалежності розпочинається якісно новий етап у розвитку археологічних досліджень та історичних студій, що продовжується й сьогодні. Він характеризується насиченістю та накопиченням значної кількості археологічних відкриттів, тематичних публікацій, застосуванням новітніх археологічних дослідницьких методів, що відкриває більші можливості для різноманіття наукових гіпотез у трактуванні подій та явищ минулого, а це зумовлює залучення усього пласту джерельних матеріалів.

Інтенсифікація археологічних досліджень на Миколаївщині сталась із створенням лабораторії археології та етнології і кафедри археології та історії в Миколаївському національному університеті імені В.О.Сухомлинського. Співробітники лабораторії та кафедри займаються навчальною і науковою діяльністю, керують археологічними практиками університету на різних пам'ятках нашого регіону (Дикий Сад, Тілігульський лиман, Березань, Розанівка і т. ін.)

За більш ніж двохсотрічну історію археологічного вивчення Миколаївщини тут попрацювала значна кількість археологів, істориків та краєзнавців. Вони повністю або частково вивчили багато археологічних пам'яток: Ольвію, Березань, «Дикий сад», Анетівку, Розанівку, тощо. На основі проведених досліджень написали історію нашого краю з найдавніших часів до сьогодення. Але недосліджених старожитностей на Миколаївщині лишається значно більше. Невідкритими і невідомими лишаються під товщею землі археологічні скарби, котрі чекають на своїх дослідників!

Краєзнавство. Наука, що вивчає рідний край, називається краєзнавством. Свій внесок у її розвиток зробили всі жителі Миколаївського краю, особливо учні. Щорічно десятки школярів беруть участь в археологічних розкопках. У них є можливість вивчати минуле й у зимовий період, коли розкопки не ведуться, - відвідувати музеї, де зберігаються археологічні знахідки, бібліотеки, де можна користуватися літературою з історії рідного краю. Найбільш активні та допитливі беруть участь у роботі історичних і краєзнавчих гуртків у школі, виступають із доповідями на засіданнях Малої Академії наук.

Тема 2. Археологічні пам'ятки ямної культури

На території нашого регіону залишилося чимало курганных поховань, частину їх уже досліджено. Впадає в очі те, що кургани різної висоти – від одного до десяти метрів. Вчені-історики припускають, що висота поховального кургану залежала від соціального статусу померлого. Курган Соколова Могила, що біля села Ковалівка Миколаївського району, сягав висоти шість метрів. Іноді споруджували цілі курганні комплекси, як, наприклад, біля села Скобелеве Казанківського району, де таких курганів дев'ять, і всі вони висотою до 10 метрів. Деякі кургани обкладали кам'яними брилами. Відомі навіть кургани, схожі на ступінчасті піраміди. Кожен рівень ступенів мав заввишки один метр. Такі споруди відомі біля сучасних сіл Бармашове (Жовтневий район) та Новоолександрівка (Баштанський район).

Кредит 2. Пам'ятки доби ранньої бронзи

Тема 3. Археологічні пам'ятки катакомбної культури

Наприкінці III тис. до н. е. на території нашого краю з'являються кочові племена так званої катакомбної культури (епоха середнього бронзового віку). Відмінностей в системі господарства прийшлих «катакомбників» простежити дуже важко. Відомо, що їх посуд мав плоске дно, а його орнаментация більш символічний характер, та й ховали небіжчиків вони не в ямах, а в підземних «кімнатах» – катакомбах (спеціальні могили, до яких вів окремий вхід прямокутної або округлої форми). Тіла померлих клали випростано, головою від входу, в лівій частині могили. В цих похованнях трапляється більше речей, ніж у ямних похованнях: горщики з астрономічною символікою, сокири з різьбленням, прикраси з міді та бронзи.

Усього на території нашого краю виявлено близько 200 стійбищ та понад 500 курганных поховань (села Христофорівка Баштанського, Калинівка і Пересадівка Жовтневого районів, Тузли Березанського району). Найбільше поселення цього періоду знаходиться біля Матвіївки (Центральний район м. Миколаєва).

Кредит 3. Пам'ятки доби пізньої бронзи

Тема 4. Археологічні пам'ятки племен бабинської (багатопружкової кераміки) та сабатинівської археологічних культур.

Територію області заселяли племена бабинської (багатопружкової кераміки), сабатинівської та білозерської археологічних культур. Носії цих культур залишили досить велику кількість різноманітних археологічних пам'яток.

Серединну позицію між племенами катакомбної культури й більш пізніх культур займають племена бабинської культури (багатопружкової кераміки). На території області вони жили у XVII-XV ст. до нашої ери. Їх назва походить від форми прикрас гончарних виробів.

Доказом наявності цієї культури в нашому регіоні є поселення біля села Шуцьке на річці Бакшала, де знайдені залишки багатокамерних жител з кам'яним цоколем – фундаментом, с. Балабанівка, с. Галицинове, с. Лимани Жовтневого району. Але більше культура відома по поховальних пам'ятках. Здебільшого це поодинокі поховання в курганах в невеликих ямах з підбоями або кам'яних «скринях – ящиках», гробницях з кам'яних плит. Небіжчиків клали на бoku, дуже скоцюрбленими, інколи поряд ставили горщик. Інвентарні поховання часом містили керамічний посуд, дерев'яні чаші, ремонтвані бронзовою стрічкою, кістяні та рогові пряжки.

На ґрунтових цвинтарях; поховання влаштовували у неглибоких ямах, куди ставили кам'яну скриню, дерев'яну раму з дошок чи колоду, а також у прямокутних чи овальних ямах

Нерідко ланцюжки могил, розташованих неподалік одна від одної, об'єднували штучними пересипами (валами). Так з'являлися довгі могили з ознаками святилищ на поверхні валів. Такі святилища прикрашали примітивні антропоморфні стели (зображення ідолів-богів), витесані з дерева чи вапнякової брили.

Поселення на території нашого краю розташовані на низьких надзаплавних терасах основних річок регіону (Південний Буг, Інгул, Бакшала тощо). Племена бронзового віку будували свої житла у вигляді землянок і наземних споруд на кам'яному фундаменті. Це, здебільшого, невеликі однокамерні будівлі з конічним дахом.

Племена бабинської культури вели напівосілий спосіб життя. Вони займалися скотарством – розводили велику та дрібну рогату худобу, коней, а також рільництвом, рибальством, обробкою металів, кістки та рогу.

У XVI-XIII століттях до н. е. в природних умовах нашого краю, як і всього континенту, відбуваються кліматичні зміни (клімат стає вологішим). Ця обставина особливо сприятливо вплинула на розвиток господарства племен, що населяли наш край. Достатня кількість опадів сприяла зростанню врожайності. Тому поступово землеробство стає основою господарства.

Люди перейшли до осілого способу життя, збільшується кількість постійних поселень. Раніше поселення розташовувалися біля річок. У період пізньої бронзи люди освоюють території в глибині степу, де були зручні для землеробства місця.

На Миколаївщині пам'ятки цієї культури досліджені біля сіл Степове Миколаївського району, Пересадівка Жовтневого району, Василівка, Ташлик Арбузинського району, Анатоліївка Березанського району, Розанівка Новобузького району.

У XVI-XIII ст. до нашої ери територія нашого краю вкривається великою кількістю поселень – малих і великих, із землянками та напівземлянками, з вуличним та хутірним плануванням.

Поселення сабатинівців поділялися на довготривалі з залишками будівель і сезонні стоянки та розташовувалися поруч на відстані 2-3 км. одне від одного.

За формою розташування споруд поселення розподіляються на прямокутні (Ташлик IV, Новобогданівка II), овальні (Балабанівка VII) і підтрикутні (Ташлик I).

Житла мали різну площу і систему внутрішньої будови. Вони поділялися на однокамерні і багатокамерні.

Кредит 4. Пам'ятки доби фінальної бронзи та переходу до раннього залізного віку

Тема 5. Археологічні пам'ятки племен білозерської та кіммерійської археологічних культур.

Білозерська археологічна культура датується XII-X ст. до н.е. Назва походить від поселення на березі Білозерського лиману (нині Каховського водосховища) в м. Кам'янка-Дніпровська. На сучасному етапі на території Миколаївської області зафіксовано близько 30 поселень, що розташовані на берегах річок та лиманів.

Пам'ятки білозерського часу на теренах нашого краю вивчені недостатньо. Найбільш відомим поселенням цієї епохи є городище Дикий Сад, розташоване у сучасному місті Миколаїв.

Окрім Дикого Саду до поселень білозерських племен можна віднести ряд пам'яток уздовж

річок Південний Буг, Інгул, Громокля, Гнилий Єланець, Чичикля, Тилігульський лиман у Казанківському, Єланецькому, Березнигуватському, Вознесенському, Братському, Доманівському, Миколаївському, Веселинівському, Снігурівському та Березанському районах.

З появою киммерійців пов'язані у нашому краї найважливіші зміни в господарстві, побуті та культурі населення нашого краю – починається перехід від епохи бронзи до епохи заліза та від землеробства до кочового скотарства.

Саме у киммерійський час на величезних просторах степового Причорномор'я з'являються численні отари овець, череди великої рогатої худоби, табуни коней.

Провідна роль у кочовому скотарстві киммерійців відводилася конярству (розведення коней). Коні використовувалися як засіб пересування населення Киммерії. У військовому житті вони забезпечували людей основним продуктом харчування – молоком.

Киммерійці поселень не мали, лише тимчасові стоянки. Житлом для них слугували кибитки (криті вози) та юрти. Відсутність стаціонарних поселень довготривалих житлових та господарських споруд свідчить про суто кочовий характер життя людей та їх господарської діяльності тощо.

Головне багатство киммерійців – худоба. Вона давала харчі – м'ясо, молоко; зі шкур та вовни виготовляли одяг, ковдри, кибитки. Свій невеликий домашній скарб киммерійці перевозять саме на конях та возах.

Про це свідчать нечисленні кістки «вівці-кози» в деяких могилах біля сучасних с. Анатоліївка (Березанський район), с. Костянтинівка (Баштанський район), с. Мигія (Первомайський район). Причому невелика кістка від лопатки в Костянтинівському похованні свідчить, що основою заупокійної їжі ставало м'ясо. У більшості випадків у могилах фіксуються залишки дерев'яних таць, зокрема у селах Висунськ (Березнигуватський район), Калинівка (Єланецький район), Новошмідтівка (Новоодеський район) та інші, в які це м'ясо клали.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин <i>денна форма</i>				Кількість годин <i>заочна форма</i>			
	Усього	у тому числі			Усього	у тому числі		
		Лек.	Сем.	С/р		Лек.	Сем.	С/р
Кредит 1. Археологічні пам'ятки бронзового віку (історія досліджень та основні типи пам'яток)	30		4	26	30		2	28
<i>Тема 1. Історія досліджень пам'яток</i>	15		2	13	15		1	28
<i>Тема 2. Археологічні пам'ятки ямної культури</i>	15		2	13	15		1	
Кредит 2. Пам'ятки доби ранньої бронзи	30		2	28	30		1	29
<i>Тема 3. Археологічні пам'ятки катакомної культури</i>	30		2	28	30		1	29
Кредит 3. Пам'ятки доби пізньої бронзи	30		2	28	30		1	29
<i>Тема 4. Археологічні пам'ятки племен бабинської (багатопружкової кераміки) та сабатинівської археологічних культур.</i>	30		2	28	30		1	29
Кредит 4. Пам'ятки доби фінальної бронзи та переходу до раннього залізного віку	30		2	28	30			30
<i>Тема 5. Археологічні пам'ятки племен білозерської та кіммерійської археологічних культур.</i>	30		2	28	30			30
ВСЬОГО	120		10	110	120		4	116

5. Практичні заняття ДФН

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
		ДФН
1	Кредит 1. Археологічні пам'ятки бронзового віку (історія досліджень та основні типи пам'яток)	
	<i>Тема 1. Історія досліджень пам'яток</i>	2
	<i>Тема 2. Археологічні пам'ятки ямної культури</i>	2
2	Кредит 2. Пам'ятки доби ранньої бронзи	
	<i>Тема 3. Археологічні пам'ятки катакомбної культури</i>	2
3	Кредит 3. Пам'ятки доби пізньої бронзи	
	<i>Тема 4. Археологічні пам'ятки племен бабинської (багатопружкової кераміки) та сабатинівської археологічних культур.</i>	2
4	Кредит 4. Пам'ятки доби фінальної бронзи та переходу до раннього залізного віку	
	<i>Тема 5. Археологічні пам'ятки племен білозерської та кіммерійської археологічних культур.</i>	2
	<i>Разом</i>	

ЗФН

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
		ЗФН
1	Кредит 1. Археологічні пам'ятки бронзового віку (історія досліджень та основні типи пам'яток)	
	<i>Тема 1. Історія досліджень пам'яток</i>	2
	<i>Тема 2. Археологічні пам'ятки ямної культури</i>	
2	Кредит 2. Пам'ятки доби ранньої бронзи	
	<i>Тема 3. Археологічні пам'ятки катакомбної культури</i>	1
3	Кредит 3. Пам'ятки доби пізньої бронзи	
	<i>Тема 4. Археологічні пам'ятки племен бабинської (багатопружкової кераміки) та сабатинівської археологічних культур.</i>	1
4	Кредит 4. Пам'ятки доби фінальної бронзи та переходу до раннього залізного віку	
	<i>Тема 5. Археологічні пам'ятки племен білозерської та кіммерійської археологічних культур.</i>	
	<i>Разом</i>	

6. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	Кількість годин
		ДФН	ЗФН
1	Кредит 1. Археологічні пам'ятки бронзового віку (історія досліджень та основні типи пам'яток)		
	<i>Тема 1. Історія досліджень пам'яток</i>	13	14
	<i>Тема 2. Археологічні пам'ятки ямної культури</i>	13	14
2	Кредит 2. Пам'ятки доби ранньої бронзи		
	<i>Тема 3. Археологічні пам'ятки катакомбної культури</i>	28	29
3	Кредит 3. Пам'ятки доби пізньої бронзи		
	<i>Тема 4. Археологічні пам'ятки племен бабинської (багатопружкової кераміки) та сабатинівської археологічних культур.</i>	28	29
4	Кредит 4. Пам'ятки доби фінальної бронзи та переходу до раннього залізного віку		

	Тема 5. Археологічні пам'ятки племен білозерської та кіммерійської археологічних культур.	28	30
	Разом	110	116

7. Тематика рефератів, есе, індивідуальних науково-дослідних завдань (орієнтовний перелік)

- Карта пам'яток регіону Степового Побужжя (поселення, кургани).
- Характеристика одного археологічного об'єкту (топографія, стратиграфія, історія досліджень, архітектурні споруди, матеріальна культура та духовна культура).
- Хронологічні таблиці та термінологічні словники.
- Карта пам'яток регіону Степового Побужжя (поселення, кургани).
- Характеристика одного археологічного об'єкту (топографія, стратиграфія, історія досліджень, архітектурні споруди, матеріальна культура та духовна культура).
- Хронологічні таблиці та термінологічні словники.

Питання до самоконтролю :

1. Назвіть основні археологічні пам'ятки ямних та катакомбних племен.
2. Розкажіть про заняття та побут ранніх кочовиків.
3. Назвіть причини майнового розшарування населення у добу раннього бронзового віку.
4. Які досягнення племен ямної та катакомбної культури вам відомі?
5. Які головні зміни відбулися в епоху пізньої бронзи в нашому краї?
6. Назвіть племена, які складали населення нашого краю в епоху пізньої бронзи.
7. Розкажіть про господарчу діяльність племен епохи пізньої бронзи.
8. Охарактеризуйте суспільний устрій племен пізньої бронзи.
9. Розкажіть про вірування племен епохи пізньої бронзи.
10. Де у нашому краї розташовані археологічні пам'ятки доби пізньої бронзи?
11. Де розташоване городище Дикий Сад, поясніть його назву?
12. У якому році Ф. Т. Камінський відкрив давнє городище?
13. Яку структуру мало городище?
14. Назвіть ремесла, що існували у жителів Дикого Саду?
15. З якими територіями підтримували контакти жителі городища Дикий Сад?
1. Коли і де на території області жили кіммерійці. Які археологічні пам'ятки вони залишили?
2. Основа господарства кіммерійців.
3. Які ремесла існували в кіммерійців?
4. Причини і напрямки військових походів кіммерійців.

8. Форми роботи та критерії оцінювання

Рейтинговий контроль знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою:

Шкала оцінювання: національна та ECTS

ОЦІНКА ECTS	СУМА БАЛІВ	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ	
		екзамен	залік
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		
D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

Форми поточного та підсумкового контролю. Комплексна діагностика знань, умінь і навичок студентів із дисципліни здійснюється на основі результатів проведення поточного й підсумкового контролю знань (КР). Поточне оцінювання (індивідуальне, групове і фронтальне опитування, самостійна робота, самоконтроль). Завданням поточного контролю є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмового матеріалу, виконання практичних, лабораторних робіт, уміння самостійно опрацьовувати тексти, складання конспекту рекомендованої літератури, написання і захист реферату, здатності публічно чи письмово представляти певний матеріал. Завданням підсумкового контролю (КР, залік, іспит) є перевірка глибини засвоєння студентом програмового матеріалу модуля.

Критерії оцінювання відповідей на практичних заняттях:

Примітка. Шкала оцінювання репрезентована в 60-ти та 30-ти бальній системах в залежності від максимальної суми балів за відповідь на семінарському занятті в кожному кредиті.

Відмінно 30-25/60-49 балів - Студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно здобувати знання, без допомоги викладача знаходить та опрацьовує необхідну інформацію, вміє використовувати набуті знання і вміння для прийняття рішень у нестандартних ситуаціях, переконливо аргументує відповіді, самостійно розкриває власні обдарування і нахили.

Дуже добре 24-19/48-37 балів - Студент вільно володіє вивченим обсягом матеріалу, застосовує його на практиці, вільно розв'язує вправи і задачі у стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, кількість яких незначна

Добре 18-13/36-25 балів - Студент вміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача; в цілому самостійно застосовувати її на практиці; контролювати власну діяльність; виправляти помилки, серед яких є суттєві, добирати аргументи для підтвердження думок

Задовільно 12-7/24-13 балів - Студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень; з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, виправляти помилки, серед яких є значна кількість суттєвих

Незадовільно 6-1/12-1 балів - Студент володіє навчальним матеріалом поверхово й фрагментарно.

Види самостійної роботи:

Контроль самостійної роботи студентів здійснюється як під час аудиторних занять (на семінарах заняттях), так і у позааудиторний час, визначений викладачем. Контроль самостійної роботи передбачає:

- визначення ступеня засвоєння матеріалу;
- визначення якості виконання індивідуальних і творчих колективних завдань;
- відвідування консультацій викладача;
- своєчасне виконання і здача поточних завдань;
- оцінку знань, здобутих у результаті самостійної навчальної роботи.

Творче завдання (хронологічні та синхронізаційні таблиці, словники термінів, контурні карти) – **1-20 балів**

Індивідуальне завдання (розкриття додаткових проблемних питань у письмовому вигляді) – **1-20 балів**

Реферат (письмова наукова робота) – **1-20 балів**

Контрольна робота (розкриття основних питань за кредитом у письмовому вигляді) – **1-20 балів**

Мультимедійна презентація – **1-20 балів.**

Критерії оцінювання самостійної роботи:

- повнота розкриття питання завдання с/р;
- цілісність, систематичність, логічна послідовність викладення матеріалу с/р;

- аналітичні міркування, уміння робити порівняння та формулювати висновки;
- акуратність оформлення самостійної роботи;
- підготовка матеріалу за допомогою (історичних карт, таблиць, схем тощо).

20-17 балів - робота студентом виконана в повному обсязі, високий понятійний рівень; глибина, широта, повнота питання, що висвітлюється; осмисленість і усвідомленість затверджених положень теми, яка розкривається студентом; логічність та послідовність під час відповіді; доведення та аналіз теорій, концепцій, вчень, які вивчалися; самостійність мислення; впевненість в правоті своїх суджень; вміння виділяти головне; вміння встановлювати між предметні та внутрішньопредметні зв'язки; вміння робити висновки, показувати перспективу розвитку ідеї або проблеми; стилістично грамотна мова, робота виконана майже на 90-100% від загального обсягу

16-13 балів – робота студентом виконана в повному обсязі, високий понятійний рівень; глибина, широта, повнота питання, що висвітлюється;

осмисленість і усвідомленість затверджених положень теми, яка розкривається студентом; логічність та послідовність під час відповіді; доведення та аналіз теорій, концепцій, вчень, які вивчалися; самостійність мислення; впевненість в правоті своїх суджень; вміння виділяти головне; вміння встановлювати між предметні та внутрішньопредметні зв'язки; вміння робити висновки, показувати перспективу розвитку ідеї або проблеми; стилістично грамотна мова, допускаються незначні помилки, робота виконана майже на 80-89% від загального обсягу.

12-9 балів - робота студентом виконана не в повному обсязі, але доведено та проаналізовано теорії, концепції, вчення, які вивчалися; самостійність мислення; впевненість в правоті своїх суджень, вміння виділяти головне, обсяг виконаних завдань становить від 50% до 59% від загального обсягу.

8-5 балів - робота студентом виконана не в повному обсязі, не описані явища, не виявлено розуміння основних положень завдання. Тема не розкрита, актуальність не доведена, не виділені головні завдання; не зроблені висновки, не показана перспектива розвитку ідеї або проблеми; стилістично неграмотна мова.

4-1 балів - студент не описує явища, не виявляє знання і розуміння основних положень завдання. Тема не розкрита, актуальність не доведена, не виділені головні завдання; не зроблені висновки, не показана перспектива розвитку ідеї або проблеми; стилістично неграмотна мова.

Кількість балів у кінці **семестру** повинна складати від 200 до 400 (за 4 кредити), тобто сума балів за виконання усіх завдань.

Розподіл балів, які студенти отримують за 4 кредити

Кредит та тема	Академічний контроль (форма представлення)	Кількість балів (за видами роботи)	Кількість балів всього за кредит
Кредит 1. Археологічні пам'ятки бронзового віку (історія досліджень та основні типи пам'яток)		100	100
<i>Тема 1.</i> Історія досліджень пам'яток	Семінар 1 Мультимедійна презентація по темам кредиту (на вибір)	30 20	50
<i>Тема 2.</i> Археологічні пам'ятки ямної культури	Семінар 2 Індивідуальне завдання	30 20	50
Кредит 2. Пам'ятки доби ранньої бронзи		100	100
<i>Тема 3.</i> Археологічні пам'ятки катакомної культури	Семінар 3 Реферат за темами кредиту (на вибір) Творче завдання	60 20 20	100

Кредит 3. Пам'ятки доби пізньої бронзи		100	100
<i>Тема 4. Археологічні пам'ятки племен бабинської (багатопружкової кераміки) та сабатинівської археологічних культур.</i>	Семінар 4	60	100
	Мультимедійна презентація по темам кредиту (на вибір)	20	
	Індивідуальне завдання	20	
Кредит 4. Пам'ятки доби фінальної бронзи та переходу до раннього залізного віку		100	100
<i>Тема 5. Археологічні пам'ятки племен білозерської та кіммерійської археологічних культур.</i>	Семінар 5	60	100
	Реферат за темами кредиту (на вибір)	20	
	Творче завдання	20	
Всього балів		400	400
За семінарські заняття – 240			
За самостійну роботу – 160			

9. Засоби діагностики

Засобами діагностики та методами демонстрування результатів навчання є: завдання до практичних занять, завдання для самостійної та індивідуальної роботи (зокрема есе, творчі завдання реферати), презентації результатів досліджень, контрольні роботи, залік, екзамен.

10. Методи навчання

Дисципліна передбачає використання традиційних, активних та інтерактивних методів навчання (дебати, мозковий штурм, лекції з використанням інтерактиву, методи оцінювання і самооцінювання, планування та інші).

З-поміж традиційних методів використовуються:

1). Пояснювально-ілюстративний метод – студенти отримують знання на лекції, з навчальної або методичної літератури в "готовому" вигляді. Сприймаючи й осмислюючи факти, оцінки, висновки, студенти залишаються в рамках репродуктивного (відтворюючого) мислення. Застосовується для передачі великого масиву інформації.

2). Метод проблемного викладу – використовуючи різноманітні джерела й засоби, викладач, перш ніж викладати матеріал, ставить проблему, формулює пізнавальне завдання, а потім, розкриваючи систему доказів, порівнюючи точки зору, різні підходи, показує спосіб рішення поставленого завдання.

3). Частково-пошуковий, або евристичний, метод – організація активного пошуку рішення висунутих у навчанні (або самостійно сформульованих) пізнавальних завдань або під керівництвом педагога, або на основі евристичних програм і вказівок. Процес мислення набуває продуктивного характеру, але при цьому поетапно направляється й контролюється викладачем або самими студентами на основі роботи над програмами і навчальними посібниками. Найчастіше застосовується на семінарах.

4). Дослідницький метод – після аналізу матеріалу, постановки проблем і завдань і короткого усного або письмового інструктажу студенти самостійно вивчають літературу, джерела, ведуть спостереження й вимірювання й виконують інші дії пошукового характеру. Ініціатива, самостійність, творчий пошук проявляються в дослідницькій діяльності найбільше повно.

Серед активних методів використовуються такі:

1). Практичні вправи, у процесі виконання яких студенти моделюють свої дії у різних навчальних і виховних ситуаціях майбутньої професійної діяльності;

2). Аналіз конкретних ситуацій як індивідуально, так і в малих навчальних групах (6-8 осіб), у ході розбору яких студенти не тільки вчать формулювати проблеми й ухвалювати рішення щодо них, але й виробляють ряд важливих навичок в області міжособистісної комунікації, групової роботи й лідерства;

3). Робота в малих навчальних групах, у ході якої студенти виконують практичні вправи, розбирають конкретні ситуації, готують групові проекти й беруть участь у ділових іграх; така робота допомагає студентам освоювати рольову поведінку, учитися ефективному спілкуванню й обміну досвідом, виробляти лідерські якості.

Крім того вивчення курсу базується на використанні комунікативних методів, що охоплюють методи й процедури контакту студента з безпосереднім джерелом знань (викладачем методики, вчителем етики, керівником педпрактики та ін.).

Комунікативні методи поділяються на пасивні й активні: у перших провідна роль належить

викладачеві методики, вчителю етики (студент лише фіксує зміст лекції, протоколює дії вчителя й учнів тощо); в активних методах ініціатива належить студентові, який активно контактує з викладачем методики, вчителем етики (активні методи поділяються на групові (мозковий штурм, круглий стіл, ділові ігри) та індивідуальні методи (інтерв'ювання, вільний діалог, експертні ігри)).

Активно використовуються текстологічні методи, що включають методи набуття знань із фахових документів (навчальних планів і програм, методичних листів МОН України тощо) і фахової літератури (монографій, підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, науково-методичних статей тощо).

11. Рекомендована література

Базова

1. Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986.
2. Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І. та ін. Давня історія України. Том 1. Первісне суспільство. / С.С. Березанська, В.М. Гладилін, М.І. Гладких. – К., Наукова думка, 1997.
3. Бунятян К.П. Давнє населення України. / К.П. Бунятян. – К., 1999 – 228 с.
4. Вернадский В.Г. Монголы и Русь. / В.Г. Вернадский - Тверь; М., 1997. - 480 с.
5. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольскийкочевойфеодализм / Б.Я. Владимирцов. - Л., 1934.- 150 с.
6. Горбенко К.В., Гребенников В.Б. Поселения, грунтовые могильники и клады эпохи бронзы на территории Николаевской области (археологическая карта). Миколаїв, Видавництво МНУ ім. В.О.Сухомлинського, 2010. – 168 с.
7. Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Смирнов А.И. Степная Троя Николаевщины. Издание 2-ое, дополненное. Николаев 2011, Издательство Ирины Гудым. – 48 с.
8. Горский А.А. Москва и Орда. / А.А. Горский. - М. : Наука, 2000. - 214 с.
9. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великаястепь/Л.Н. Гумилев. - М.,1992. – 512 с.
10. Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX – III вв. до н.э.) – Николаев: ИА НАНУ, 2008.- 190 с.
11. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение / Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. - М.; Л., 1950. - 479 с.
12. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды на рубеже XIV-XV вв. / И.Б. Греков. - М., 1975. – 320 с.
13. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн. / Толочко П. П. (керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. – / П. П. Толочко, С. Д. Крижицький, В. Ю. Мурзін. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 240 с.: іл.
14. Егоров В.Л. Историческая география ЗолотойОрды в XIII - XIV вв. / В.Л. Егоров. - М. : Наука, 1985. – 245 С.
15. Залізняк Л.Л. Первісна історія України: Навч. Посібник. – / Л.Л. Залізняк – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
16. Історія рідного краю : Миколаївщина : навчальний посібник / М. М. Шитюк (кер. авт. кол.), О.О. Баковецька, Н. М. Буглай, К. В. Горбенко та ін.. – Миколаїв : Іліон, 2015. – 628 с. – С. – 6-62.
17. Кривошеев Ю.В. Русь и монголы: исследование по историиСеверо-Восточной Руси XII — XIII вв. / Ю.В. Кривошеев. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. – 464 с.
18. Сафаргалиев М.Г. РаспадЗолотойОрды / М.Г. Сафаргалиев. - Саранск, 1960. - 276 с.
19. Федоров-Давыдов Г.А. ОбщественныйстройЗолотойОрды / Г.А. Федоров-Давыдов. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 180 с.
20. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К., 1985.
21. Історія Стародавнього світу (доба первісності):навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.О. Рижева,К.В. Горбенко, В.В. Кузовков – Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. – 185 с.
22. Історія рідного краю: Миколаївщина: навчальний посібник / М. М. Шитюк (кер. авт. кол.), О.О. Баковецька, Н. М. Буглай, К. В. Горбенко та ін.. – Миколаїв : Іліон, 2015. – 628 с. – С. – 6-62.

23. Історія Стародавнього Сходу: навчально-методичний посібник для студентів вищих закладів освіти / Н.О. Рижева, К. В. Горбенко, В.В. Кузовков В.В. - Миколаїв : Іліон, 2019. – 247 с.

Допоміжна

1. Березин И.Н. Внутреннее устройство Золотой Орды (по ханскимярлыкам). / И.Н. Березин. - СПб., 1850. - 24 с.
2. Бибииков М.В. Русь и монголо-татарские завоевания в Азии и Европе (обзорсовременнойзарубежнойисториографии) / М.В. Бибииков // Очеркисредневековойисторииэкономики и права. - М., 1998. - С.219-257.
3. Добровольский А. В. Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца. // ВОКК, 1925, Одесса, Ч.2-3, С.78-79.Каргалов В.В. Внешнеполитическиефакторыразвитияфеодальной Руси / В.В. Каргалов. - М., 1967. - 325 с.
4. Каргалов В.В. Русь и кочевники / В.В. Каргалов. – М. : Наука, 2004. – 528 с.
5. Мерперт Н.Я. Об этнокультурной ситуации IV-III тыс. до н.э. в циркумпонтийской зоне // Древний Восток. Этнокультурные связи. – М., 1989. – С. 7-36;
6. Насонов А.Н. Монголы и Русь / А.Н. Насонов. - М.;Л., 1940. - 305 с.
7. . Никитин В. И., Снытко И. А. Отчет о раскопках летовки эпохи средней бронзы у с. Малая Корениха Николаевского р-на в 1984 г. // Фонды НКМ, №63.
8. 9. Нікітін В. І. Поселення доби середньої бронзи поблизу с. Мала Корениха Миколаївської обл. // А., 1986, №54, С.52-58.
9. 10. Никитин В. И. Поселение эпохи средней бронзы у с. Матвеевка. // АО 1975 года. Москва, 1976, С.369.
10. Полубояринова М.Д. Русские люди в ЗолотойОрде / М.Д. Полубояринова. - М. : Наука, 1978. - 133 с.
11. Путешествия в восточныестраны Плано Карпини и Рубрука. - М. : Мысль, 1957. – 461 с.
12. Шапошникова О.Г., Бочкарев В.С., Шарафутдинова И.Н. О памятниках эпохи меди – ранней бронзы в бассейне р. Ингул // Древности Поингулья. – К., 1977. – С. 7-36.
13. Славин Л. М. Археологические исследования в районе Ингулецко-Бугского междуречья в 1951г. // НА ИА НАНУ, 1951/7, ф.э.№1485.
14. Штителъман Ф. М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VI-II вв. до н. э. // НА ИА НАНУ, 1951/12, ф.э.№ 312.

12. Інформаційні ресурси

<http://www.iananu.kiev.ua/>

http://www.archaeology.ru/site_map.html

<http://www.arheolog-ck.ru/>

<http://vf-ndc-oasu.ucoz.ru/>

<http://duben.ucoz.ru/>

<http://pamjatky.org.ua/>

http://pamjatky.org.ua/?page_id=176

http://pamjatky.org.ua/?page_id=188

http://pamjatky.org.ua/?page_id=202

http://pamjatky.org.ua/?page_id=199

<http://komariv.in.ua/>

<http://gsae.karazin.ua/main>

<http://historylib.org/>

<http://naim.bg/bg/home/>

<http://www.archaeolog.ru/>

<http://antropogenez.ru/>

<https://www.facebook.com/pages/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96-%D0%A1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8-%D0%B2-%D0%90%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97-Information-Systems-in-Archaeology/420082201462572?ref=hl>